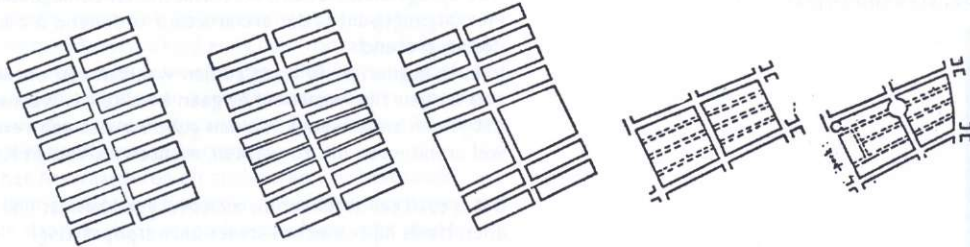

Architectuur van de stad, een voortgaande tekst

Dapperbuurt vormanalyse

In 1978 heb je een studie gemaakt getiteld 'Typologie en morfologie in de Dapperbuurt'. Wat was het belang van deze studie?

Ik deed toen een project bij Chris Scheen, Hein de Haan en Leen Hulsbos. Het onderwerp van dit project was 'stadsvernieuwing in de Dapperbuurt'. Doel was een voorstel te maken voor een reorganisatie van die buurt, waarin nieuwbouw een belangrijke rol speelde. Het stedenbouwkundig ontwerp voor de vernieuwing van de buurt zou rekening moeten houden met de technische toestand van de bebouwing, de eigendomsverhoudingen, de mogelijkheden voor een gefaseerde uitvoering en tenslotte ook nog de stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten.

Wat het laatste betreft waren er nauwelijks analytische middelen beschikbaar om te beslissen welke van die kwaliteiten in een nieuw ontwerp verwerkt kunnen worden. Er werd wel gezegd dat de bestaande bouwstructuur waardevol was, maar waar dat in zit bleef onuitgesproken. Ondanks alle goede bedoelingen en mooie woorden waren de woningbouwontwerpen voor stadsvernieuwinggebieden nog geënt op de praktijk in de uitbreidingsgebieden. Het proces was wel veranderd, maar de ontwerpen niet. Terwijl de architecten vertelden dat ze de structuur en het karakter van de buurt wilden behouden, zag je dat in de nieuwbouw probleemloos allerlei ingrepen in de bestaande structuur werden gedaan.

De woningtypologie van de nieuwbouw was geheel nieuw, de inrichting van de straten en de binnenterreinen werd veranderd, straatprofielen gewijzigd, etcetera. Het was duidelijk, dat de hele buurt hoe dan ook ingrijpend werd veranderd. Dat maakte het betoog van de architecten heel dubbelzinnig.

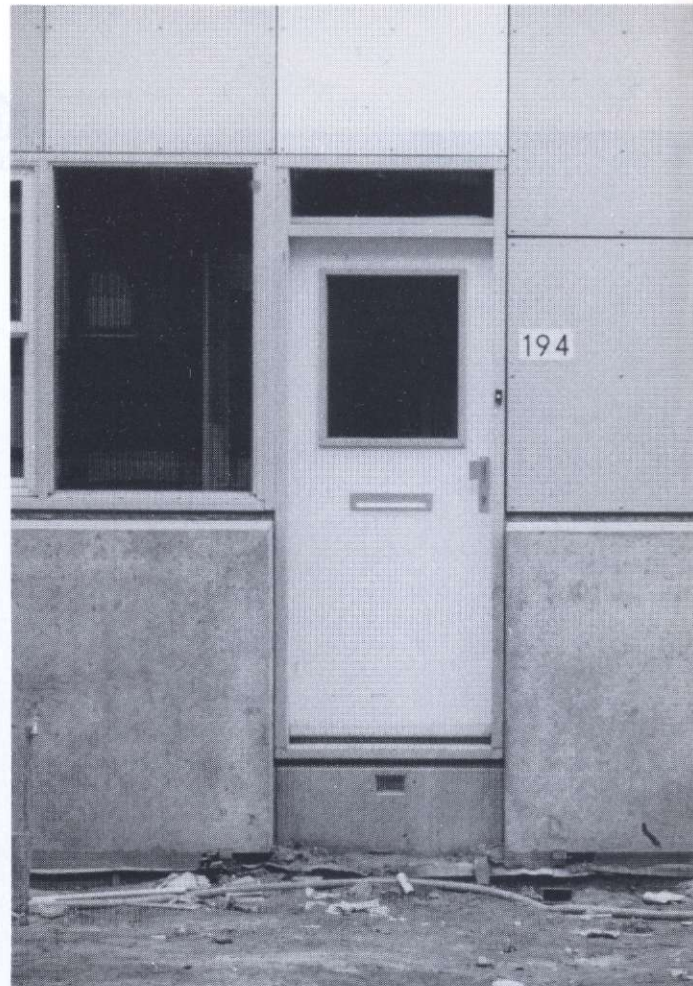
Het leek mij belangrijk middelen te ontwikkelen om deze problematiek ter discussie te stellen. Wat precies kan gehandhaafd worden; wat moet er veranderen? Daarbij had ik een prachtig voorbeeld voor ogen: het Piazza Navone, een plein in Rome, gebouwd op de resten van een romeinse renbaan. De romeinse architectuur is geheel verdwenen, alleen in de vorm van het plein blijven de contouren van het hippodrome zichtbaar.

De kritiek op de architectuur in de stadsvernieuwing beet zich op dat moment vast in het letterlijke beeld van de negentiende eeuwse bebouwing. In Wonen-TABK bijvoorbeeld zag men het karakteristieke van 19-de eeuwse wijken in het zogenaamde stedenbouwkundig detail. De mooiste plaatjes van een buurt werden eruit gelicht. Dat waren juist de uitzonderingen, zoals hoekpanden met prachtige erkers. Een dergelijke benadering ging niet in op het verband tussen de uitzonderingen en de totale structuur van de wijk. De opzet van deze wijken is juist heel regelmatig, een grid van straten met een aaneenschakeling van vrijwel identieke panden. De fotogenieke hoeken zijn geen op zichzelf staande incidenten, maar verbijzonderingen waaruit de verschillen in het stratenpatroon begrijpelijk worden.

Dat was voor Janne Hobes en mij een aanleiding tot een analyse van de structurerende elementen van de Dapperbuurt. Wij hebben in onze

Interview met Henk Engel

Oude Westen: geveldetail (foto: Piet Rook)

bouwkundige voorstel hebben we de oude details niet letterlijk herhaald, maar wel analoge verbijzonderingen uitgewerkt. Zo was het mogelijk de structuur van de stedelijke ruimte te handhaven, zonder het architectonische beeld te kopiëren. We hebben in onze analyse ook laten zien dat de negentiende eeuwse bebouwing zelf een transformatie van een voorgaande bebouwingswijze is. De etagebouw van de negentiende eeuw, waarin meerdere families in een huis wonen, kan gezien worden als een transformatie van het oude burgerlijke stadhuis, dat oorspronkelijk voor een familie werd gebouwd. De eisen die nu aan een woonbuurt gesteld worden konden volgens ons heel goed door een verdere transformatie van de bebouwingswijze worden opgenomen.

Waarom wil je in de ontwerpen voor stadsvernieuwing de 19-de eeuwse bouwstructuur handhaven? In de architectuur is sindsdien toch veel veranderd.

De belangrijke plaats die de context nu in het ontwerpen inneemt, heeft te maken met de ontwikkeling van een andere architectuuropvatting. De dominante opvatting van het Modernisme gaat er van uit dat er nieuwe vormen moeten komen, wanneer de omstandigheden zich wijzigen. De oude vormen voldoen niet langer aan de nieuwe eisen. Binnen deze opvatting gaat zo'n ontwikkeling niet geleidelijk. Je kunt dat vergelijken met de ontwikkeling van machines. Machines worden compleet vervangen. De overschakeling van de stoommachine naar de benzinemotor is een complete vervanging van het ene apparaat door het andere. Een dergelijke opvatting is ten opzichte van de ontwikkeling van onze steden onhoudbaar.

In een stedelijke architectuur is complete vervanging zeldzaam. De bouwkundige structuur van de amsterdamse grachtengordel bijvoorbeeld heeft ingrijpende wijzigingen in het gebruik eenvoudig kunnen opnemen. De veranderingen zijn niet sprongsgewijs. We hebben dat in onze studies naar moderne architectuur ook laten zien. In de architectuur worden geen compleet nieuwe apparaten ontwikkeld. Nieuwe modellen komen tot stand door critiek op bestaande bouwkundige structuren. Het begin is niet blanco. Vanuit één bepaalde gedragscultuur zullen steeds weer dezelfde vormen naar voren komen.

De uiteenzetting van Argan over het typologiebegrip is heel verhelderend. De typologische kenmerken zijn niet alleen vormkenmerken, maar ook kenmerken die aansluiten op bepaalde functionele en culturele inhoud. Deze kenmerken kunnen alleen overleven wanneer het inhoudelijk kader aanwezig blijft. Op het moment dat daarin wijzigingen optreden zullen ook bepaalde vormkenmerken veranderen, maar niet de vorm als geheel. De betekenis verschuift en verdicht door vermenging van oude en nieuwe elementen.

Is dit proces ook afleesbaar in de massawoningbouw?

De massawoningbouw bezet binnen de moderne architectuur een sleutelpositie. Het was een nieuwe opgave. In de 19-de eeuw worden de eerste modellen ontwikkeld, maar als architectonisch genre was het nog niet uitgekristalliseerd. Dat gebeurt in de eerste helft van deze eeuw. Typisch daarbij is, dat de massawoningbouw niet wordt ontwikkeld tot een op zichzelf staande bouwvorm, maar als een onzelfstandig element van een groter geheel, n.l. de stad als één bouwwerk. De massawoningbouw wordt gezien als materiaal waarmee de stedelijke ruimte kan worden vormgegeven.

In de studies van Jan de Heer over Berlage, en van mij over Oud en zijn samenwerking met Van Doesburg, hebben we laten zien dat in de architectuur van de massawoningbouw de traditie van het burgerlijke stadhuis stapsgewijs helemaal wordt omgevormd. tot een nieuw architectonisch object: het stedelijk woonblok. Het huis als architectonische eenheid wordt opgeheven in een eenheid van hogere orde, waarbij alle fysieke gegevens van de verkavelingswijze in gesloten bouwblokken - huizenrijen, hoeken, straatruimte, binnenterrein - worden opgenomen in een proces van architecturalisatie.

Het is heel bijzonder, dat Oud in dit proces geen vormen overneemt uit andere autonome genres, zoals paleizenbouw. De nadruk ligt op compositie. Het woonblok, en zelfs hele woonwijken worden tot een compositorisch geheel gemaakt. Het probleem is nu juist, dat zo'n werkwijze op gespannen voet staat met de additieve structuur van de 19-de eeuwse bebouwing.

analyse laten zien welke positie de verschillende stedenbouwkundige details innemen. We stelden vast dat er in het stratenpatroon een hiërarchie aanwezig was, die te maken had met het functioneren van de wijk. Brede straten vallen samen met doorgaande routes. Het plein met de brede straat in het midden doet dienst als markt. We konden de analyse vervolgens doorzetten naar de verschillende richtingen in de verkaveling van de percelen. Wanneer bijvoorbeeld een straat een belangrijke straat kruist, leidt dat tot een bepaalde hoekoplossing. De voorgevel van het hoekpand is doorgaans naar de belangrijke straat gericht en de langzevel naar de onbelangrijke straat. We hebben gekeken hoe vervormingen in het grid samenhangen met de bijzondere geografie van de situatie en de positie van de twee markante punten in de Dapperbuurt, de kerktoren en het ronde plein. Een dergelijke analyse geeft een abstracte beschrijving en levert een kaderlegger voor transformaties in een nieuw ontwerp. In ons stede-

Kun je aangeven wat je kritiek op de moderne architectuur is? Het is geen kritiek op de moderne architectuur zoals die gemaakt is, maar op de manier waarop over moderne architectuur is geschreven. Er wordt bijvoorbeeld altijd gezegd dat de moderneren zoeken naar een rationele verkaveling, bij voorkeur strokenbouw. Zo'n oplossing garandeert de woningen een aantal optimale condities. De moderne architectuur zou binnen deze opvatting dus naar algemeen toepasbare modellen streven.

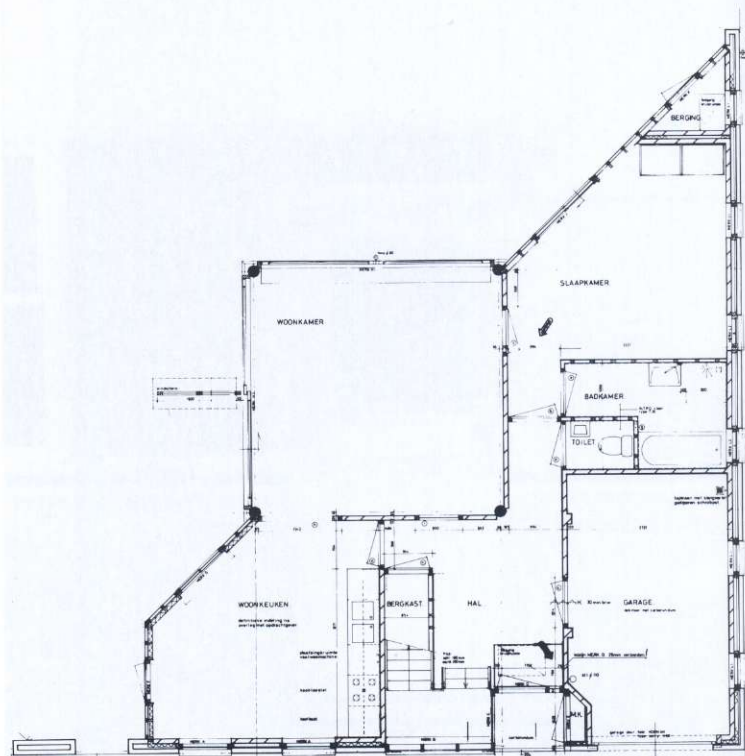
De technieken en overwegingen die bij dergelijke modellen horen, zoals bezonningsstudies, ontsluitingsstudies, rationalisering van woningtypes e.d., zijn echter ook zeer geschikt gebleken voor bijzondere situaties. Er ontstaan dan geen algemene, maar juist heel specifieke oplossingen. Hoewel in de verhalen de algemene regels benadrukt werden, bestaat de gebouwde moderne architectuur voor het merendeel uit specifieke oplossingen. Zeker voor de tweede wereldoorlog is de moderne architectuur maar zelden in de gelegenheid geweest de algemene modellen ongeschonden uit te voeren. Meestal werd er op bijzondere locaties en op beperkte schaal gebouwd. De studie van gerealiseerde projecten moet daarom niet alleen uitgaan van de algemene modellen, die op congressen en in manifesten aan de orde werden gesteld. Je moet juist veel aandacht besteden aan de stedelijke context waarin gewerkt werd. Dan wordt pas duidelijk, dat bijvoorbeeld de woningbouwprojecten in Frankfurt a. M. echt voorbeeldig zijn.

10 Jaar geleden kon je geen tijdschrift open slaan dat niet inging op de betekenis van 'historie'. Dat was blijkbaar een verwaarloosd element. Er wordt vaak gezegd dat moderne architectuur a-historisch is. Meestal wordt dan verwezen naar het onderwijs aan het Bauhaus, waar het geschiedenisonderwijs werd uitgebannen. Dat zou de dood voor de moderne architectuur zijn. De huidige belangstelling voor geschiedenis is daar een reactie op. Ook de overschatting ervan: als je maar veel geschiedenis doet, kun je ook goede ontwerpen maken. Maar de hernieuwde interesse voor geschiedenis begint al veel eerder, in de jaren veertig met Giedion.

Waar de moderne avantgardes levenskracht putten uit de breuk met het jongste verleden, bleef ondergronds toch nog een verbinding met de geschiedenis intact. Deze geheime band met de geschiedenis krijgt een problematische wending op het moment dat het Modernisme zich na de tweede wereldoorlog wil voortzetten. Giedion geeft 'Space, Time and Architecture' een paradoxale ondertitel mee: 'The growth of a new tradition'. Dit boek is een monumentale poging om de ontworteling te bestrijden door een positieve verbinding tussen Modernisme en geschiedenis aan te brengen. Geschiedschrijving van moderne architectuur wordt bij Giedion het construeren van traditie. Moderne architectuur is zo rijp gemaakt voor de scholen, maar tegelijkertijd is een fataal mechanisme in werking gezet. Na Giedion kan men werkelijk spreken van een woekering in de constructie van tradities. Er treedt een nauwe verwevenheid op tussen geschiedschrijving en architectuurstromingen. Een situatie die door Jencks in zijn boek 'Modern movements' in kaart gebracht is en eigenlijk niet veel verschilt van de problematiek van het historisme in de negentiende eeuw.

Gezien de verwevenheid van architectuur en geschiedschrijving lijkt me het disciplinaire onderscheid tussen ontwerpers en historici in de huidige situatie nogal academisch. Ik moet toegeven, voor Nederland geldt dit onderscheid zeker wel. De nederlandse architectuurhistorici gedragen zich over het algemeen als keurige boekhouders en negeren de problematische rol van geschiedenis in de huidige architectonische cultuur. Dat is precies de reden waarom architecten buiten hun vrije tijd niet weten wat ze met de studies van de kunsthistorische instituten aanmoeten. Op het terrein van de moderne architectuur volgen de onderwerpen weliswaar nauwgezet, met een vertraging van zo'n tien jaar, de belangstelling van de architectuuropleidingen, maar dit historisch onderzoek grijpt op geen enkele manier in op de discussies over het ontwerpen.

De situatie in Italië is voor mij heel leerzaam geweest. Discussies over architectuur, geschiedenis en kritiek, die hier zonder veel resultaat zijn gebleven, hebben in Italië al voor 1970 twee belangrijke theoretische stromingen opgeleverd, waarvan de effecten tot ver buiten Italië reiken. De verbindingen tussen architectuur en geschiedenis zijn, denk ik, in Italië alleen zo productief geworden, omdat beide posities ontwik-

keld zijn vanuit de interne problematiek van de moderne architectuur. Ik denk daarbij aan het werk van Rossi, Grassi, Aymonino e.a. die in plaats van het willekeurige grasduinen in de architectuurgeschiedenis nauwkeurige studies van de architectuur van bestaande steden hebben opgezet. De architectuur van de stad, als voortgaande tekst, verschaft het ontwerpen niet alleen een reële band met het verleden, maar vormt in het algemeen het referentiekader en de toetssteen van onze theoretische speculaties en architectonische fantasieën. Daarnaast is door Tafuri, Dalco e.a. de positie van de historische critiek uitgewerkt. Door een radicale historisering van de architectonische voorstellen hebben ze de critiek vrij gemaakt van zijn dienstbare verhouding met de elkaar beconcurrerende architectuurstromingen. De voorstellen van de historische avantgardes worden in verband gebracht met de politieke en intellectuele tendensen van die tijd; hun effecten in de ontwikkeling van het moderne kapitalisme worden getraceerd. De architecten wordt een mogelijk beroep op het verleden niet ontzegd. Het belang van de architectonische voorstellen hangt echter niet daar van af, maar van hun werkzaamheid binnen de huidige structuren en instituties.

Woonhuis Broertjes

We hebben tot nu toe gesproken over de thema's die jij in studies aan de orde stelt. Met het bureau De Nijl bouw je ook. Speelt typologie in jullie ontwerpen een belangrijke rol?

In onze ontwerpen wordt nooit een globaal type overgenomen, alleen kenmerken van een typologisch gegeven.

In de projecten voor het Oude Westen en Middelland, in Rotterdam, worden een aantal kenmerken van 19-de eeuwse wijken overgenomen, zoals randbebouwing langs straten, het verschil tussen straatruimte en binnenterrein en het verschil tussen beneden- en bovenwoningen. Vervolgens worden een aantal nieuwe elementen ingevoerd. De ontsluiting van de bovenwoningen met gemeenschappelijke trappenhuizen en galerijen is nieuw. De functie van het binnenterrein wordt veranderd. Het binnenterrein wordt slechts gedeeltelijk geprivatiseerd door de tuinen van de benedenwoningen; het overige deel van het terrein is gemeenschappelijk, direct toegankelijk vanuit de trappenhuizen. Door deze nieuwe elementen wordt de organisatie van het 19-de eeuwse bouwblok ingrijpend veranderd.

Er worden structurele kenmerken van de 19-de eeuwse bebouwing overgenomen. Naar ons idee speelt het materiaalgebruik een rol om daar een andere wending aan te geven. Hoe zie jij de verhouding tussen typologie en materiaal?

Het typologisch gegeven wordt gewijzigd en in het verlengde daarvan vinden ook wijzigingen in het materiaalgebruik plaats. In het Oude Westen worden bepaalde vormkenmerken vastgehouden, zoals sterke repetities en vlakke gevelbehandeling. Geledingen in de gevels zijn daarbij natuurlijk wel van belang. Wij maken die niet met plastisch ornamenten, maar met kleur- en materiaalverschillen in de gevelbekleding.

In het woonhuis Broertjes te Hoorn zijn dergelijke manipulaties duidelijk te herkennen.

In dat woonhuis heb ik bewust gestreefd een architectuur te maken die past binnen het culturele kader van de omgeving. Bestaande motieven zijn hier meer herkenbaar dan in de woningbouw van het Oude Westen. De architectuur van het woonhuis is waarschijnlijk toegankelijker. Als je de grondvorm niet zou kunnen herkennen, is het vanwege de aantastingen alleen maar een vreemd geometrisch gewrocht. Die aantastingen, de schendingen van de traditionele vorm, zijn heel belangrijk.

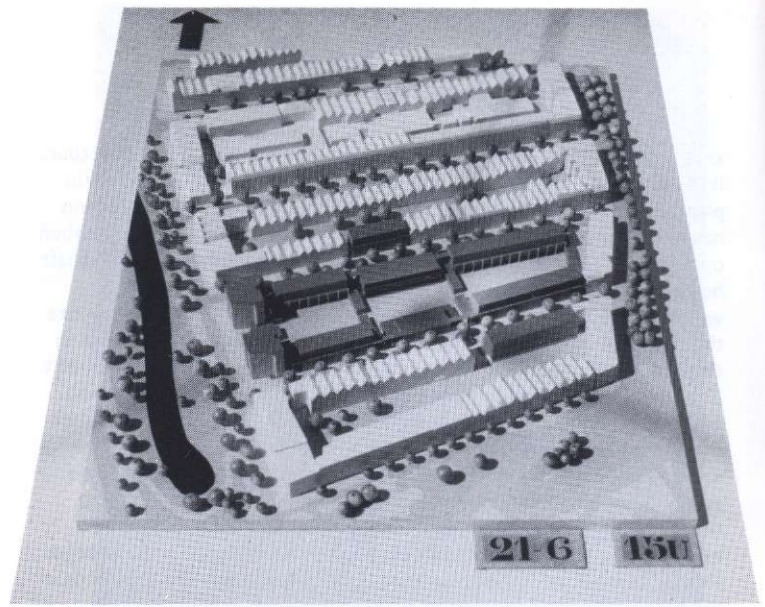
De stolpboerderij is een boerderijtype dat niet meer gebouwd wordt. De vorm is functioneel gezien dood. Je ziet dat de vorm los van zijn functionele kaders voortbestaat. Er worden veel minuscule woonstolpen gebouwd waarin de massavorm - het pyramidevormige dak en de vierkante grondvorm - is overgenomen van het traditionele type. Die vormen keren alleen terug vanwege hun culturele betekenis, niet omdat het handig is in een stolp een woning te maken. Het is interessant te zien wat er van die vorm gearchitecturaliseerd wordt. De stolp is een passieve bouwvorm, die door zijn dakvorm sterk aan de grond gebonden is en weinig mogelijkheden in zich heeft de ruimte om zich heen te geleiden. Daartegenover maakte in mijn herinnering de grote middenruimte in stolpboerderijen een kolossale ruimtelijke indruk. Die middenruimte vind je in de kleine woonstolpen niet meer terug. De heldere ruimtelijke opbouw is binnen geheel verdwenen. Ik vind die lege hooiberg minstens zo interessant als de massavorm van het dak. Die twee kenmerken heb ik eruit gelicht en zowel binnen als buiten tegen elkaar uitgespeeld.

Hoe ligt dit bij het ontwerp voor het Witte Dorp?

De situatie van het Witte Dorp verschilt van die van een 19-de eeuwse wijk. Een 19-de eeuwse wijk is nog geen architectuur die als zodanig erkend wordt. Het is een pragmatische structuur. De motieven die architectonisch bewerkt worden liggen nog niet vast. Bij het Witte Dorp is dat niet het geval; het is door en door architectuur. Wij vonden het belangrijk een nieuw ontwerp te maken dat niet alles wat Oud gedaan heeft, wegvaagt. Dit vind je op een aantal niveaus in het plan terug: Het stedenbouwkundig gegeven is overgenomen en getransformeerd; de uniforme stileringswijze wordt gecritiseerd door het materiaalgebruik. Het contrast tussen het oude en het nieuwe plan wordt duidelijk door een deel van het plan van Oud als monument te bewaren.

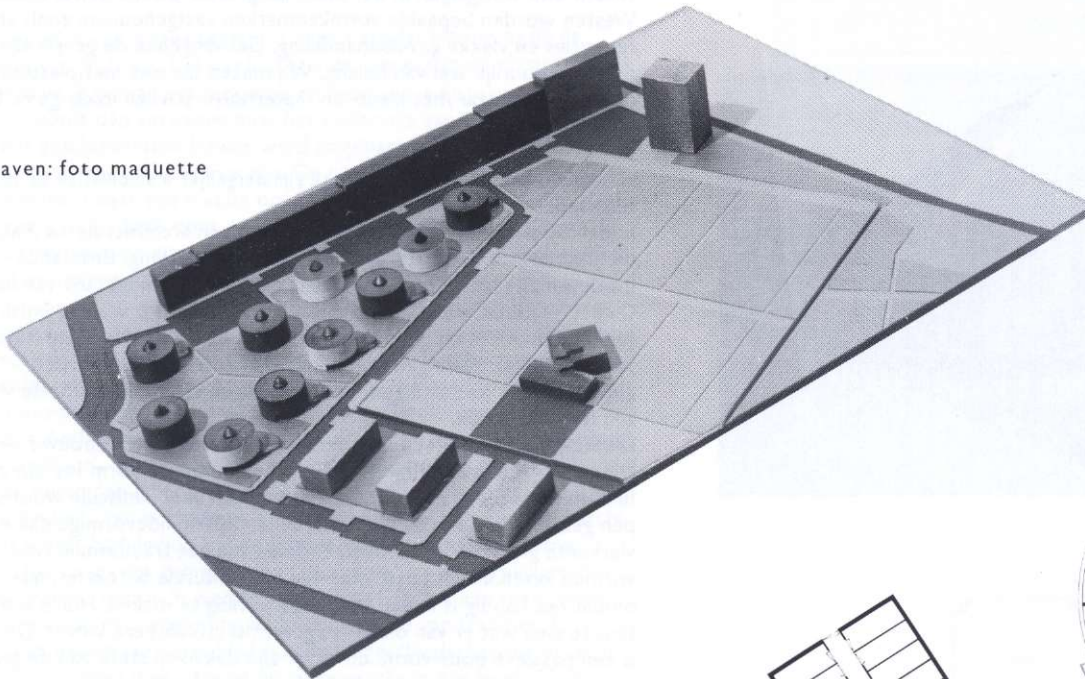
Waarom is het belangrijk je voortdurend te verhouden tot historische precedenten, bestaande tradities en dergelijke?
 Dat is fundamenteel voor het mechanisme waarbinnen architectuur functioneert. Architectuur is openbaar en krijgt pas betekenis wanneer die zich voegt in bestaande talen. Architectuur moet in die zin vanzelfsprekend zijn. Bij het woonhuis was er geen enkel misverstand. Zodra de makette op tafel kwam was voor iedereen duidelijk waar het ontwerp op inging.

In het ontwerp voor stadsvilla's op het terrein van de Dokhaven is geen directe historische context aanwezig.
 Toch wel, de historische context is aanwezig in het materiaal dat je bewerkt. Aan de ene kant is er een typologisch kader dat bepaald wordt door de aard van de situatie: een park waarin gebouwen geplaatst worden. Aan de andere kant is er een gebouwentypologie. Beiden zijn in het onderzoek bestudeerd. Uit de gebouwentypologie kun je een aantal elementen naar voren halen die van toepassing zijn voor deze locatie, n.l. de mogelijkheid om de stadsvilla als een losstaand paviljoen uit te werken en in het gebouw zelf de centrale middenruimte. Het bleek dat een rond gebouw een aantal problemen zoals de verscheidenheid aan richtingen in het gebied en de bezonning van de woningen goed op kon lossen. Een rond gebouw doet mis-

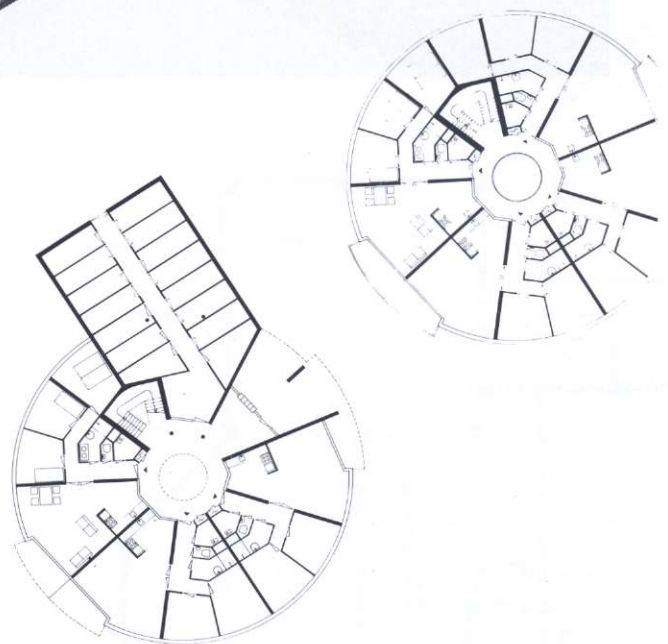
Maquettefoto Middelland

Dokhaven: foto maquette

schien ook denken aan een oliedrum. De monumentaliteit van een veld olietanks biedt beslist architectonische mogelijkheden. Het leek mij geweldig dat imposante gegeven bewoonbaar en toegankelijk te maken. Er zijn dan meteen mensen die vinden dat je zo'n gebouw in metaal zou moeten uitvoeren. Ik zou het liever metselen, waardoor ook andere referenties een rol gaan spelen.

Op welke manier wil jij met je ontwerpen een bijdrage leveren aan de moderne architectuur?
 Dat weet ik niet zo precies. Ik zoek er naar voor specifieke locaties vanzelfsprekende oplossingen te vinden. In de stadsvernieuwing gaat het mij er niet om een gat met woningen te vullen, maar een aantal toevallige omstandigheden in een architectonische vorm te condenseren. Het gaat mij niet om de herhaalbaarheid van die oplossingen. Ik wil de toevalligheid van een locatie opheffen.
 Bij het stadsvilla onderzoek speelt het zelfde probleem. De strekking van het onderzoek is niet alleen algemeen. De voorstellen voor Dokhaven zijn heel specifiek. De gebouwen moeten het gebied een eigen karakter geven. De oplossing moet er niet uitzien als een incident. Architectuur moet in die zin een algemeen karakter uitstralen.

Dokhaven: plattegronden stadsvilla